

“КУЛМОҚ” СЎЗИ СИНОНИМИЯСИНИНГ СЕМАНТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Бахридинова Эътиборхон Адахамовна

Андижон давлат университети

E - mail : etiborbaxridinova@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада биз ўзбек тилидаги кулгини билдирувчи сўзларнинг маънолари ҳақида мулоҳаза юритамиз. Тилшуносликда кулгини мулоқот назарияси, дискурс ва семантик таҳлили доирасида кўриб чиқиш мумкин.

Kalit so‘zlar: Семантика, кулги, синонимик қатор, майдон, ходиса, маъно.

SEMANTIC FEATURES OF THE SYNONYMY OF THE WORD “LAUGH”

ABSTRACT

In this article, we will consider the meanings of the words denoting laughter in the Uzbek language. In linguistics, laughter can be considered within the framework of communication theory, discourse and semantic analysis.

Key words: semantics, laughter, synonymous series, field, event, meaning.

Ўтган асрнинг 70–йилларида асосий эътибор лингвистик бирликлар семантикасини ўрганишга қаратилди. Натижада фоносемантика, лексик семантика, морфосемантика, синтактик семантика йўналишлари майдонга келди. Семантика лисоний белгиларнинг маъносини урганувчи таълимотдир. Семантика термини грекча бўлиб “ифодаловчи“ маъносини англатади (semantikos). Семантика тилшуносликнинг мураккаб, кенг қамровли соҳаларидан бири булиб, у фалсафа, мантик, математика ва қатор бошқа соҳалар билан узвий боғлангандир. Бу соҳада лексик бирликларнинг маъноси ўрганилади.

Маълумки, дунёнинг лисоний манзараси унинг концептуал ва илмий манзарасидан фарқ қилади. Ўз навбатида, дунёнинг лисоний манзараси маълум бир тилга боғлиқ ва шундан келиб чиқиб, ҳар бир тилда ўзига хос тарзда намоён бўлади. Техник жиҳатдан, у ёки бу тилдаги сўзлар сонидан торроқ айтганда, ҳар бир сўзнинг маънолари сонидан ифодаланади. Бирон тилда, маъно оттенкалари лексиклаштирилади ва бир қатор лексик бирликлар билан ифодаланади, бошқа бир тилда ҳам шу бир хил маънолар мавжуд, аммо улар ушбу синф лексик

бирликлари рамкасида лексиклаштирилмаган ва қўшимча сўзлардан фойдаланиб тавсифланган тарзда узатилади.

Ушбу мақолада биз ўзбек тилидаги кулгини билдирувчи сўзларнинг маънолари ҳақида мулоҳаза юритамиз.

Тилшуносликда кулгини мулоқот назарияси, дискурс ва семантик таҳлили доирасида кўриб чиқиш мумкин. Тилшунос олимларнинг тадқиқотларида кулги, авваламбор унинг маълум бир тилда ифодаланишининг ўзига хосликлари жиҳатидан ўрганилади. Кулги – бу кўплаб илмий билимлар: психология, психиатрия, социология, маданиятшунослик ва лингвокултурология, тарих, этнология ва бошқа соҳаларнинг диққат марказида бўлган ҳодиса. Чунончи кулгининг сабаби инсоннинг психологик ва ҳиссий ҳолатидир. Кулмоқ новербал жараёнлар хўрсиниш, йўталиш, ҳидлаш, йиғлаш ва ҳатто сукунат билан билан бирга фаннинг турли соҳаларида, жумладан, тилшуносликда ҳам анчадан буён ўрганиб келинмоқда [1:37 – 43].

Сўз тил системасининг энг кичик ва мустақил бирлиги бўлиб, унинг бир шаклида бир неча маъно мужассам булиши мумкин. Ўзбек тилшунослигида лексеманинг мазмун томони, асосан, семема, лексик маъно атамалари билан номланади. Лексик маънонинг қуйидаги бир–бирига боғлиқ бўлган сигнификатив, денотатив, сгруктур, эмотив қирралари мавжуд бўлиб, улар маълум бир ҳодисани, объектни турли нуқтаи – назардан тавсивлайди. ”Сигнификатив маъно воқеликнинг махсус лисоний инъикоси бўлса, структур маъно унинг тил системасидаги ўрнини белгилайди, эмотив маъно ифодаланаётган нарсага эмоционал–экспрессив муносабатни билдиради, денотатив маъно эса луғавий бирликнинг аниқ нарса ва ҳодиса билан шартланганлигини кўрсатади.” [2:30]

Демак сигнификатив маъно белгининг бошқа бир лексик birlikдан фарқланиши учун тушунчадан маълум бир белгиларнинг танлаб олиниши билан юзага чиқади. Денотатив маъно муайян нарса ёки ҳодисани ифодалайди. Структур маъно эса, лексик birlikнинг тил системасида тутган ўрнини белгилайди. Эмотив маъно услубий бўёқли сўзлар ёрдамида сўзловчининг ифодаланаётган нарса ҳодисаларга бўлган муносабатини кўрсатади ва тилшуносликда коннотатив маъно деб ҳам юритилади.

Кулмоқ, илжаймоқ, жилмаймоқ, тиржаймоқ, иржаймоқ, иршаймоқ, ишшаймоқ, хахоламоқ, хиҳиламоқ, ҳеҳеламоқ, қахқахламоқ, пиқирламоқ, қиқирламоқ сўзлари маъно жиҳатидан таҳлил килинадиган бўлса, бу сўзлар лексик маънолари бир–бирига жуда яқин. Улар ўзаро семантик қаторни таркиб топтиради. Лекин бир синонимик қатор бўла олмайди. Чунки семантик синонимларда сўзлар айрим лексик маъноси билан тўлалигича бир хил

бўлмайди. Шу лексик маънолар эмоционал–экспрессив, услубий семалари, уларнинг қайси услубга хослиги кабилар билан ўзаро, шубҳасиз, фарқланадилар. Аммо бу лексик маънолар асосида айна бир сигнификат, айна бир референт ётади. “Булардан илжаймоқ, жилмаймоқ, тиржаймоқ, иржаймоқ, иршаймоқ, ишшаймоқ феъллари лаб ва кўз мускулида шодлик аломати пайдо килмоқ лексик маъноси; кулмоқ, хахоламоқ, хиҳиламоқ, ҳеҳеламоқ, қахқахламоқ феъллари шодлигини (билдирувчи овоз бермоқ лексик маъноси билан ўзаро бир хил, синонимик қаторни таркиб топтирган.” [3:196 – 197] Яъни ўзаро лексик маъно яқинлиги эмас, бир хиллиги сўзлар синонимияси учун асос бўлади..

Кулмоқ сўзи кулмоқ феълнинг денотатив маъноси хисобланади. **Кулимсирамоқ, жилмаймоқ, илжаймоқ, тиржаймоқ, ишшаймоқ, иршаймоқ** сўзларининг синонимик қаторидаги барча лексемалар битга умумий « лаб ва кўз мускуллари харакати билан кулгуни ифодаламоқ » сигнификатив маънога эга. А.Ҳожиев луғатида келтирилганидек, ушбу феъллар мавжуд борлик предмет – ходисаларининг таъсири, муайян рухий (хиссий) ҳолатда бўлиш натижасида инсоннинг овозсиз, яъни лаб, куз харакати билан кулги ифода қилиш, жилмайиш, мийгида қулиш каби ҳолатини англатади [4:97]. Бу феълларда кулмоқ феълнинг физиологик ҳолати кузатилади "Кулмоқ мантикий ифодали ҳолат феъллари, асосан, инсон, баъзан хайвонга хос жисмоний жараён ҳолатни ифодалайди." [5:97]

Лекин юқоридаги феълларнинг синонимик қатор элементлари эмотив маънога эгаллиги билан фарқланади. Масалан: Жилмаймоқ феъли ижобий маъно ифодалайди. Жилмаймоқ – ёкимли табассум, илжайиш ҳолатида булмоқ:

- Опа! Шу ерда тушасизми? Мунисхон чўчиб, бошини кўтарди.
- Вой, келдикми? - деди у кўзларини пирпиратиб.
- Сквердамиз, — тушунтирди шофёр.
- Ухлаб қолибман, — қиз уялинқираб **жилмайди**. (Ў.Умарбеков.)

Илжаймоқ — жилмайиш ҳолатида булмоқ;

Эшон менинг елкамга қоқиб, дуо қилди ва муғамбир кўзларини қисиб **илжайди**. (Ғафур Ғулом).

Жилмаймоқ сузи ижобий буёкка эгаллиги, кушимча "ёкимли" белгисига кура етакчидир. Яъни жилмаймоқ "нозикрок, нафисрок кулги" эканлиги билан мустакилдир. Бу изохга киёсан олганда илжаймоқ сузида сал салбий буёк бордек. Илжаймоқ сузида белги даражаси кулимсирамоқ сўзига нисбатан ортик. Кулимсирамоқ хиссий муносабат жихатдан бетараф. Кулимсирамоқ - илжайганнамо ҳолатда булмоқ:

Махдумнинг ташбиҳидан Анвар ва Раъно **қулишдилар**. Сўзни жойида ишлаткани учун бўлса керак, махдумнинг ўзи ҳам **кулмсиради**. (А.Қодирий).

Жилмаймоқ ижобий коннотатив маънога, **илжаймоқ**, **иршаймоқ**, **тиржаймоқ**, **ишшаймоқ** эса салбий коннотатив маънога эга. Салбий коннотатив маънога эга синоним лексемалар ҳам ўзаро салбийликнинг даражасига кўра фарқланади. Масалан, илжаймоқ синонимда салбийлик даражаси кучсизроқ бўлса, тиржаймоқ лексемасидаги салбийлик эса кучлироқдир. Ижобийлик ёки салбийликнинг ошиб ва аксинча камайиб бориши асосида синонимик қатордаги лексемалар даражаланиши мумкин. Масалан: **Кулимсирамоқ**, **жилмаймоқ**, **илжаймоқ** сўзларида ижобийлик даражаси ортиб борса, **тиржаймоқ**, **ишшаймоқ**, **иршаймоқ** сўзларида салбий маъно ортиб боради.

Иржаймоқ- ёкимсиз, масхараомуз кулиш ҳолатида булмоқ:

– Тўғри қиласиз, – маъқуллаб бош ирғади меҳмон. – Биздагиларни ҳасибдан фарқи йўқ. Менам чимкентлик қадрдонлардан опкеламан, – кейин, мийиғида **иржайганча** киборланди.. (Анвар Обиджон.)

Ишшаймоқ – совук, ёкимсиз кулги ҳолатида булмоқ: Оймаматнинг кўзлари яна муғамбирона милтираб, хотинига сирли **ишшайди**:– Қурвана қулингга айтдим—ку, бузокни сўроқ қиламан, деб.. (Анвар Обиджон.)

Иршаймоқ — тиржайиш, масхара, мазах қилган, кулги ҳолатида булмоқ: Қачон караса, куйдирган каллага ухшаб, **иршайгани** — **иршайган** (Ф.Мусаҷонов).

Бу семантик гуруҳ феъллари ўзининг градуал даражасига эга бўлиб, улар белги даражасининг ортиқлиги, кучлилиги билан ажралиб туради. Улардаги маъно фарқи қўшимча буёғига, инсонда салбий муносабат уйғотиш" даражасига кўрадир. Яъни салбий буёқ **иржаймоқ** сўзига нисбатан **тиржаймоқ** сузида, тиржаймоқ сузига нисбатан иржаймоқ сўзида, иршаймоқ сўзига нисбатан ишшаймоқ сузида ортиқроқ. **Ишшаймоқ** сўзида салбий буёқнинг ортиқлиги ундаги қўш ундош билан боғлиқдир [5:96—98]

Хаҳоламоқ, **хихиламоқ**, **қаҳ - қаҳ отмоқ**, **хоҳоламоқ** феъллари кулмоқ сўзининг градуал даражасини белгилайди, яъни товуш баландлиги ва тезлиги жиҳатидан ифодаланади. Масалан: **Хаҳоламоқ** – қаттиқ овоз чиқариб кулмоқ. Темур Малик **хаҳолаб** кулиб юборди.(Мирмуҳсин. б) [6:392]

Хихиламоқ – “Ҳи – хи” деган товуш чиқармоқ.(енгил кулгида) Нега хихилайсан.—Бу гап мулла Аброрга таъсир қилди шекилли, хихилаб кулиб юборди. “Муштум” [6:540]

в) **Хандон отмоқ...**

г) мийиғида кулмоқ, истехзоли кулмоқ, баралла кулмоқ, юракдан кулмоқ, қийқириб кулмоқ, бақириб кулмоқ, қотиб кулмоқ, ичида кулмоқ сўз бирикмалари эса кулмоқ сўзининг физиологик ҳолатини билдиради. Яъни лаб ва оғиз ҳаракатидаги, кўздаги ўзгаришларини билдиради.

Шундай қилиб, феълларнинг семантикасини таҳлил қилиш "қулги" компоненти ичидаги семантик маъноларнинг бундай бойлигини кўрсатди.

Фойдаланилган адабиётлар: (REFERENCES)

1. Гусева О. А. Анализ семантики глаголов смеха. Вестник МГЛУ. Выпуск 22 (733) / 2015 190 ст.
2. Ҳақимова. М. Семасиология. Ўқув қўлланма. Тошкент 2008. www.ziyouz.com kutubxonasi. 100 б.
3. Миртожиев. М. Ўзбек тили семасиологияси. Тошкент «Мумтоз сўз» 2010. www.ziyouz.com kutubxonasi 288 бет .
4. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. “Ўқитувчи нашриёти”. Тошкент – 1974. 308 бет.]
5. Расулов. Р. Атиязов. С. Ўзбек тили феълларининг маъно тузилиши. Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика университети. Тошкент 2012. www.ziyouz.com kutubxonasi 141 бет.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Давлат илмий нашриёти. Тошкент.